

УДК 81.1

Шерова А.Филология илимдеринин кандидаты
*Баткен мамлекеттик университети***Шаршембаев Бакыт**Филология илимдеринин кандидаты, доцент
*Кыргыз-түрк Манас университети***Шерова Назгүл**

окутуучу

ЛЕЙЛЕК ГОВОРУНУН ФОНОСТАТИСТИКАСЫ ЖӨНҮНДӨ**Шерова Атыргүл**Кандидат филологических наук
*Баткенский государственный университет***Шаршембаев Бакыт**Кандидат филологических наук, доцент
*Кыргызско-Турецкий университет Манас***Шерова Назгүл**

преподаватель

О ФОНОСТАТИСТИКЕ ЛЕЙЛЕКСКОГО ГОВОРА**Sherova Atyrgul**Candidate of Philological Sciences
*Batken State University***Sharshembaev Bakyt**Candidate of Philological Sciences, Associate Professor
*Kyrgyz-Turkish Manas University***Sharova Nazgul**

teacher

ON THE PHONOSTAISTICS OF THE LEILEK DIALECT

Аннотация. Макалада Лейлек говорунун фоностастикасын изилдөө үчүн Баткен облусунун Сүлүктү, Лейлек жергесинде жашаган ыр, төкмөчүлүк өнөр ээлеринин «Эл ичи - өнөр кенчи» аттуу чыгармалар жыйнагы тандалып алынып, мында Лейлек говорунда колдонулган тыбыштардын жалпы фоностастикасына илик жүргүзүлөт.

Негизги сөздөр: «Манас» эпосу, Лейлек говору, жыштыгы, тыбыштар, колдонуу статистикасы.

Аннотация. В статье для исследования фоностастики Лейлекского говора был выбран сборник произведений «Эл ичи - өнөр кенчи» в которую были включены произведения мастеров песенного и сказительского искусства. В данном исследовании обсуждается общая фоностастика Лейлекского говора.

Ключевые слова: эпос «Манас», Лейлекский говор, частота, звуки, статистика их употребления.

Annotation. The article explores the phonostatistics of the Leilek dialect, based on the collection of works «El Ichi - Önör Kenchi», which includes pieces by masters of song and storytelling arts. This study discusses the general phonostatistics of the Leilek dialect.

Keywords: epic «Manas», Leilek dialect, frequency, sounds, usage statistics.

Макалада Лейлек говорунун фоностастикасын изилдөө үчүн Фергана өрөөнүнүн түштүк-батыш чөлкөмүндө, тактап айтканда, Баткен облусунун Сүлүктү, Лейлек жергесинде жашаган ыр, төкмөчүлүк өнөр ээлеринин чыгармалары камтылган «Эл ичи - өнөр кенчи» аттуу китеби тан-

далып алынды [1]. Аталган жыйнакка кирген чыгармалар БатМУнун, агаздеги Сүлүктү гуманитардык-экономикалык институтунун кыргыз тили жана адабияты окутуучусу Сайрагүл Закирова тарабынан топтолуп, ф.и.к., доцент А.А.Машрабовдун жетекчилигинде редакцияланып, 2006-

жылы Бишкек шаарындагы «Гүлчынар» басмаканасынан басылып чыккан. Ошентип, Сүлүктү, Лейлек жергесинин сөз чеберлеринин чыгармаларынан турган «Эл ичи - өнөр кенчи» аттуу китеби боюнча төмөнкү маалыматтарды назарыңыздарга сунуштайбыз:

1. «Эл ичи - өнөр кенчи» чыгармалар жыйнагынын көлөмү 5597 сөздү камтып, бул сөздөр 13293 ирет колдонулган.

2. Чыгармалар жыйнагынын текстиндеги йоттошкон тамгалар *айалдар, армия, тойойун, кыйаматтык жар, бойуңа, койу, зыйандуунун, койот, насыят, лопфия* түрүндө ажыратылып, чыгармалар текстиндеги тыбыштарды эсептөөдө жеңилдиктер түзүлдү.

3. Чыгармалар жыйнагындагы жоон үндүүлөр менен катарлаш келген [к - ғ] тыбыштары ичке үндүүлөр менен келген түгөйлөш артчыл [к - г] тыбыштарынан ажыратылып, **к, ғ, к, г** тыбыштары менен өз-өзүнчө транскрипцияланып берилди. Мисалы: *Ойноо курак болгондо; Кырк бешинчи пәтиңке; Кар- жамгыр жаап турса да, Кой багып жүрөм самтырап. Төрткө жэши чыкканда, Токтотуп қалды денесин. Бешке жашы толғондо, Белгилүү жигит болғондо. Жетиге жашы толғондо, Ойноо курак болғондо. Жэйлөөгө кетти мал бағып, Қойчу болуп қойлорғо.*

4. Жыйнактагы чыгармалардын текстинде кездешкен эки үндүүнүн ортосунда келген **в** тамгасы эрин-эринчил (эрин-тишчил эмес) жалпак жылчыкчыл үнсүз **w** тамгасы менен транскрипцияланды. Мисалы: *Салынып калат кавагы, Сайда жатат тавагы. Душманга тава болбойук. Ушул эле дөвөгүн. Увайымы жок болсун. Какшаган домуш жетеби ж.б.у.с.*

Ал эми орус тилинен ж.б. чет тилдеринен кирген айрым сөздөрдөгү **в** тамгасы ошол калыбында берилди. Мисалы: *вазир, пай-авзал, конверт, привет, карвэни, сарвэри, черван ж.б.у.с.*

5. Чыгармалар текстинде колдонулган жалпы тыбыштардын курамы мындайча мүнөздөлөт:

а) үндүүлөр: **а, ә, е (э), о, ө, ы, и, у, ү; аа, әә, ээ, оо, өө, уу, үү;**

б) үнсүздөр: **п, б, м, ф, w, т, д, н, с, з, л, ч, ж, ш, р, й, к, г, ң, х, қ, ғ.**

Көрүнүп тургандай, Лейлек говорунун тилдик өзгөчөлүгүн толук чагылдырган бул чыгармалар жыйнагынын текстин түзүүгө катышкан үнсүздөр кыргыз адабий тилине толук шайкеш келсе, изилдөөгө алынган чыгармалар текстиндеги үндүүлөр, кыргыз адабий тилинен айырмаланып, кыска **ә** жана созулма, тыбыштарынын орун алышы менен өзгөчөлөнүп турат. Мисалы: а) *Ата десем жан деген,*

Жәни - дилим сен деген.

Суу сурасам бал берген.

Сумсайып барсам дам берген [1: 37].

б) *Он эки жашка толгондо,*

Сарсөнгө бардым самтырап [1: 40].

в) *Жәниңизди чыгарып,*

Жәйләп койдук сизди биз.

Жәниңда турат безилдеп,

Эже, сиңди, кызыңыз [1: 42].

г) *Илгерээк эле келсемчи,*

Өзүңдү тирүү көрсөмчү [1: 44].

д) *Хаварлап баарин калтырбай,*

Чакырдык калкы журтуңду [1: 44].

Ошентип, чыгармалар текстинде колдонулган бардык тыбыштардын саны 74 862 экен. Эми бул санды чыгармалар текстиндеги сөз колдонуштун жалпы санына бөлсөк, мындан төмөнкүдөй сан келип чыгат:
74 862: 13392=5,6

Мындан, Лейлек говорунун тилдик өзгөчөлүгүн чагылдырган бул чыгармалар жыйнагында колдонулган сөз формаларынын орточо узундугу 5 же 6 тыбыштан жана негизинен эки муундан турарын түшүнүүгө болот.

Биздин бул изилдөөбүздө чыгармалар текстинде колдонулган бардык үндүү жана үнсүз тыбыштардын сөздүн бардык өңүтүндө, сөз башында, сөз ортосунда, сөз соңунда колдонулуш статистикасы атайын компьютердик программанын негизинде аныкталып, булардын жыштык сөздүктөрү түзүлдү. Ал эми чыгармалар текстинин жалпы статистикасы төмөнкүчө мүнөздөлөт:

№1 таблица Тексттеги тыбыштардын бардык өңүтүнүн статистикасы

№	Тыбыш	Жыштыгы	Үлүшү (%)	№	Тыбыш	Жыштыгы	Үлүшү(%)
1	а	8832	11,80	21	ж	1473	1,97
2	н	5485	7,33	22	ғ	1340	1,79
3	е(э)	4524	5,59	23	з	1137	1,52
4	ы	4185	5,16	24	ш	1127	1,51
5	т	3798	5,07	25	ә	1113	1,49
6	л	3757	5,02	26	г	932	1,24
7	р	3512	4,69	27	ч	847	1,13
8	к	3073	4,10	28	ң	820	1,10
9	и	2983	3,98	29	уу	343	0,46
10	д	2918	3,90	30	оо	206	0,28
11	б	2662	3,56	31	х	106	0,14
12	м	2579	3,44	32	w	103	0,14
13	й	2372	3,17	33	аа	102	0,14
14	о	2289	3,06	34	өө	95	0,13
15	с	2206	2,95	35	үү	87	0,12
16	у	2167	2,89	36	в	42	0,06
17	к	2135	2,85	37	әә	40	0,05
18	ө	1911	2,55	38	ээ	19	0,03
19	ү	1910	2,55	39	ф	8	0,01
20	п	1624	2,17	Бардыгы		74 862	100,00

Көрүнүп тургандай, чыгармалар текстинде кыргыз тилине мүнөздүү болгон 39 тыбыш, анын ичинде 23 үнсүз, 9 кыска жана 7 созулма үндүү колдонулат экен. Алардын колдонуу жыштыгын жана үлүшүн төмөнкү 5 чоң топко бөлүп кароого болот:

- 1) 8 миңден көп эң жыш колдонулган топ (1-катар),
- 2) 2500-5500 аралыктагы жыш колдонулган топ (2-12-катар),
- 3) 1300-2300 аралыктагы орто жыш колдонулган топ (13-22-катар),
- 4) 800-1100 аралыктагы сейрек колдонулган топ (23-28-катар),
- 5) 340тан төмөн өтө сейрек колдонулган топ (30-36-катар).

Булардын ичинен эң көп колдонулган 1-топ бир гана **а тыбышын** камтып, текстте 8832 ирет катталат да, чыгармалар текстиндеги бардык тыбыштардын 12% үлүшүн ээлейт. Бул чыгармалар текстинде колдонулган ар 100 тыбыштын 12си **а** тыбышына туура келет дегенди билдирет.

2500-5500 жыштыктагы 2-топ курамына төмөнкү тыбыштарды камтыйт: **н** тыбышы: жыштыгы – 5485, үлүшү – 7,33%, **е(э)** (4524 – 5,59%), **ы** (4185 – 5,16%), **т** (3798 – 5,07%), **л** (3757 – 5,02%), **р** (3512 – 4,69%), **к** (3073 – 4,10%), **и** (2983 – 3,98%), **д** (2918 – 3,90%), **б** (2662 – 3,56%), **м** (2579 – 3,44%). Булардын жалпы жыштыгы – 39 476, үлүшү – 52,73%. Демек, бул топ тексттин теңинен көп үлүшүн камтыйт экен. Топтун эң күчтүүсү: **н, т, л, р, к** үнсүздөрү жана **е(э), ы** үндүүлөрү. Мындан чыгармалар текстинде колдонулган ар бир 10 тыбыштын 5 тен ашыгы дал ушул тыбыштардан болорун көрүүгө болот.

1300-2300 аралыктагы орто жыш колдонулган топтун курамы: **й** (2372 – 3,17), **о** (2289 – 3,06), **с** (2206 – 2,95), **у** (2167 – 2,89), **к** (2135 – 2,85), **ө** (1911 – 2,55), **ү** (1910 – 2,55), **п** (1624 – 2,17), **ж** (1473 – 1,97), **ғ** (1340 – 1,79). Топтун жалпы жыштыгы – 19427, үлүшү – 25,95%. Топтун ичинен эң күчтүүсү – **о, у үндүүлөрү** жана **й, с** үнсүздөрү. Демек, бул даректер чыгармалар текстин куроого

катышкан 100 тыбыштын 30га чукулу дал ушул тыбыштардан курула тургандыгын тастыктайт.

800-1100 аралыктагы сейрек колдонулган 4-топ **з, ш, э, г, ч, ң тыбыштарын** ичине камтып, 5976 ирет кайталанып, 7,98% үлүштү ээлейт.

Өтө сейрек колдонулган 5-топтогу созулма **уу, оо, аа, өө, үү, ээ** үндүүлөрүн, **х, ш, в, ф** үнсүздөрүн камтып, тексттин 1,54% үлүшүн уюштурат.

Демек, жогоруда Баткен аймагына караштуу Сүлүктү, Лейлекжергесинде жашаган кыргыздардын чыгармаларына алгач ирет фоностатистикалык илик жүргүзүлгөнүн көрдүк. Эми мындан алынган натыйжаларды «Манас» эпосунун Жусуп Мамай нускасынан алынган натыйжалар менен төмөнкү учурлар боюнча салыштырып көрөлү:

1) эң жыш колдонулган **а** тыбышы чыгармалар текстинде колдонулган бардык тыбыштардын 11,80% үлүшүн түзсө, «Манас» эпосунун текстинде 13,63% үлүшүн түзүп [3: 7], макалдар текстинде жоон айтылган бул тыбыштын үлүшү ичке айтылган тыбыштардын пайдасына жумшалганы анык байкалат;

2) изилдөөгө алынган чыгармалар текстинде жалпак жылчыкчыл үнсүз **w** ты-

бышынын эсебинен 23 үнсүз колдонулса, «Манас» эпосунун текстинде 22 үнсүз, ал эми кыска **э** жана созулма **ээ** тыбыштарынын эсебинен чыгармалар текстинде 9 кыска жана 7 созулма үндүү колдонулса, «Манас» текстинде 8 кыска жана 6 созулма үндүү колдонулат [3: 8];

3) «Манас» эпосунун текстинде эң жыш колдонулушка **э, а, н, ы, е, т, р, л, к, д, б, у, п** тыбыштарынын колдонулуу катары [3: 7-8], менен чыгармалар текстинде эң көп колдонулган тыбыштардын **а, н, е (э), ы, т, л, р, к, и, д, б, м** тыбыштарынын колдонулушун салыштырсак: «Манас» эпосунун текстинде жоон **ы, у** үндүүлөрү жана кош эринчил, каткалаң **п** үнсүзү эң көп колдонулушка ээ болсо, Сүлүктү, Лейлек жергесинин сөз чеберлеринин чыгармаларында **э, и** ичке үндүүлөрү жана **м** уяң үнсүзү колдонулушу жагынан алдыңкы катарга чыгышып, функционалдык жактан күчтүүлүгүн далилдеп турушат.

Жыйынтыктап айтканда, жогоруда келтирилген статистикалык даректер ичкилик кыргыздарынын адабий тилден айырмалуу өзгөчөлүгүн көрсөтүп, келечекте бул өңүттөн тереңден изилдөөлөр талап этерин бышыктайт.

Адабияттар:

1. Эл ичи – өнөр кенчи. Түз.: С. Закирова – Б: 2006. -118 б.
2. Селютина И.Я., Уртегешов Н.С., Летягина А.Ю., Шевела А.И., Добрынина А.А., Эсенбаева Г.А. Артикуляторные базы тюркских этносов Южной Сибири (по данным МРТ и цифровой рентгенографии). – Новосибирск: ООО «Твердый знак», 2011. - 352 с.
3. Шерова А. “Манас” эпосунун фоностатистикасы. Канд. дис. авторефераты. – Б: 2019. - 25 б.